

onstuitbaar voortzet, om aan de vooravond van de tweede wereldoorlog als een voltooid en onomkeerbaar fenomeen te moeten worden beschouwd.

De keuze van de auteur voor een thematische benadering van de uiterst gecompliceerde ontwikkelingsgang der SDAP is een gelukkige en doet het boek ontsnappen aan het dreigende gevaar van een chronologische en kaleidoscopische opsomming van evenementen en processen die het zicht verduisterd zou hebben op de eigenlijke 'motoriek' van het transformatieproces. Daaraan moet worden toegevoegd, dat er sprake is van een nauwgezette en beargumenteerde analyse van het sociaal-democratische verburgerlijgingsproces. Het boek weet zich te onttrekken aan de finalistische logica van een dominante sociaal-democratische geschiedschrijving, die de onontkoombaarheid van verburgerlijking en integratie als een vanzelfsprekende evidentie proclameert.

Behoort dus de thematische en kritische opzet van deze studie te worden toegejuicht, anderzijds kent ze ook evidente bezwaren die te situeren zijn in de libertair-socialistische uitgangspunten van de auteur. Deze uitgangspunten dirigeren de selectieve aandacht die aan de houding der sociaal-democratie tegenover de staat en met betrekking tot ethische vraagstukken wordt besteed en ze leiden tot een voluntaristische geschiedbeschouwing die het 'wils-element' in de geschiedenis te sterk benadrukt. Niet maatschappelijke structuren vormen uitgangspunt van het historisch vertoog, maar een ideële 'bovenbouw' — partijprogram en andere beginselen der SDAP — die door middel van een ander ideëel criterium, het libertair-socialistische gedachtegoed, in zijn aftakeling wordt gevolgd. Het is ook deze achtergrond die Geurtsen doet spreken van het revolutionair-socialistische karakter der vroege SDAP (13-14), waarbij de Kautskyaans-marxistische ideologie als bewijsgrond fungeert. Dat de feitelijke koers der beweging deze ideologie ook toen al negeerde en tegensprak, wordt door de auteur onvoldoende opgemerkt.

Geurtsens kritiek op de voortschrijdende verloochening door de sociaal-democratie van haar oorspronkelijke opvattingen moge terecht zijn, ze is ontoereikend om de historische rol van de SDAP te begrijpen en te verklaren. Daartoe moet tevens gelet worden op het belang van sociaal-economische en politiek-culturele verhoudingen die, tezamen met het inderdaad niet onaanzienlijke belang van de verschuivende ideologie van de beweging, de integratie der sociaal-democratie verklaarbaar maken. Het is ook dit complex van verhoudingen, dat bepalend is voor de *partijstrategie*, die terecht door Geurtsen als crux wordt beschouwd waarom elke interpretatie der sociaal-democratie zal moeten draaien (21-22). Daarnaast zijn partijorganisatorische machtsverhoudingen enerzijds en het 'absorptievermogen' van markt en staat om de sociaal-democratische elite te integreren anderzijds, eveneens van cruciaal belang.

Deze kritiek laat onverlet dat de auteur er ongetwijfeld in is geslaagd het veranderende en zich aan het kapitalisme aanpassende ideeëngoed der sociaal-democratie op een kritische, maar zeker niet onfaire wijze te analyseren. Daarmee vormt de studie een welkom tegenwicht tegen de ogenschijnlijke vanzelfsprekendheden van een dominante sociaal-democratische geschiedschrijving.

Henny Buiting

H. Knippenberg, W. van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 Jaar ministerie van onderwijs (kunsten) en wetenschappen 1918-1993* (Assen: Van Gorcum, 1993, 928 blz, ISBN 90 232 2840 5).

Het was de minister van onderwijs en wetenschappen zelf, drs. W. J. Deetman, die in 1987 ter gelegenheid van het aanstaande vijfenzeventigjarig bestaan van zijn ministerie de Koninklijke

akademie van wetenschappen verzocht een auteur aan te wijzen om een geschiedenis van het departement te schrijven. Dat mag een nobele daad van Deetman genoemd worden. Hij had immers kunnen vermoeden dat over zijn eigen rol harde noten gekraakt zouden worden. 1987 was het jaar waarin hij te kampen had met de buitengewoon pijnlijke nasleep van de overhaaste invoering van een nieuw stelsel van studiefinanciering een jaar eerder. Deze kwestie vormt echter slechts één aspect (zij het tamelijk breed uitgemeten) van een geschiedenis die bijna 800 pagina's lopende tekst telt. In vijf forse hoofdstukken wordt het wel en wee van het ministerie in de driekwart eeuw tussen 1918 en 1993 uit de doeken gedaan. Aan dit chronologische geschiedverhaal gaat een hoofdstuk vooraf over de lange aanloop naar de oprichting van een afzonderlijk ministerie voor onderwijszaken (dat overigens in zekere zin reeds tussen 1798 en 1825 bestaan had).

Leidraad van de schrijvers, die het werk in 1989 van F. Messing overnamen, is de inbedding van het werkterrein van het departement in maatschappelijke ontwikkelingen. Dat is een zinnig uitgangspunt. Er is waarschijnlijk geen ander terrein als het onderwijs, dat zozeer de vorming van de Nederlandse natie in de twintigste eeuw weerspiegelt. Drie processen laten de auteurs in het bijzonder meespelen: verzuiling, democratisering en bureaucratisering. De verzuiling werkte remmend en richtinggevend tegelijk. De schoolstrijd die in de jaren 1860 ontbrandde, leidde tot een zó allesoverheersende scheiding der geesten, dat lange tijd geen politieke partij een onderwijsminister van een andere gezindte zou dulden. Toen er na de pacificatie van 1917 toch een afzonderlijk ministerie kwam, gaf de levensbeschouwelijke heterogeniteit van Nederland een uitgesproken verzuild karakter aan de organisatie van het 'onderwijsland' dat het departement bestierde. Verzuiling bleef de relaties tussen ministerie, politiek en 'het veld' beheersen, ook toen de ontzuiling op andere maatschappelijke terreinen onomkeerbaar bleek. Aanvankelijk gedwongen in het keurslijf van de verzuiling, drong de democratisering ook in het onderwijs door. Terwijl zich emanciperende maatschappelijke groepen invloed op het onderwijsbeleid eisten, werd ook het onderwijs zelf opener: de naoorlogse geboortegolf en de culturele revolutie van de jaren zestig zorgden voor een ongekende toeloop op de onderwijsvoorzieningen. 'Hoger onderwijs van velen' was één van de slogans die in die jaren het beleid bepaalde (ook al raakte men allengs bewust van het prijskaartje dat aan dit politieke credo hing). Tot in de jaren tachtig was de overheid bezig haar greep op de maatschappelijke ontwikkelingen te verstevigen. Voor wat betreft onderwijs en wetenschappen bleek dat niet zozeer uit het aantal wetten, dat relatief beperkt bleef, als wel uit de ontelbare circulaire, richtlijnen, beschikkingen e. d. De toenemende bureaucratisering is wel het duidelijkst af te lezen uit bijlage 4, 'Het departement in cijfers'. O&W begon in 1919 met slechts 82 ambtenaren; dat aantal was in 1940 gestegen tot 180. Vanaf het eind van de jaren veertig nam de formatie fors toe van 474 in 1948 tot 1239 in 1965. De exodus van kunsten en volksontwikkeling naar het nieuwe CRM deed de toename stagneren maar al snel zette de groei door naar bijna 2800 in 1981. Vanaf dat jaar is de stijging niet meer vanzelfsprekend (*no nonsense!*) en schommelt het aantal ambtenaren tussen de 2700 en de 3000. Ook de begroting van het ministerie raakte in de jaren zestig en zeventig in een stroomversnelling. Na Bestek '81 was de jaarlijkse stijging van het onderwijsbudget echter minder scherp doch immer gestaag.

De auteurs hebben opvallende continuïteiten aan het licht gebracht. Om er enkele te noemen, het Nederlandse onderwijs heeft zich zelden geleend voor experimenten. Belangrijke wetten (bijvoorbeeld de mammoetwet uit 1963 op het voortgezet onderwijs en de wet op het basisonderwijs uit 1981) hadden een lange aanlooptijd nodig en het duurde zo mogelijk nog langer, voordat ze werkelijk ingevoerd werden. De veelbesproken middenschool is nooit van de grond gekomen. De verdeeldheid die het onderwijsveld al vóór de oprichting van het ministerie

kenmerkte, bleef bepalend voor de advies- en overlegstructuur rondom het departement. Zoeken naar compromissen was het devies om de institutionele pluriformiteit in stand te houden en geen enkele richting te kort te laten komen. De roep om bezuinigingen hield het ontstaan van een ministerie van onderwijs lang tegen. En toen het er dan toch kwam, heeft die roep het ministerie vrijwel onafgebroken omgeven, ook al lijkt niets zo zeker als de jaarlijkse stijging van de onderwijsbegroting.

Het is een cliché in een korte bespreking maar een zo summiere samenvatting kan geen recht doen aan de kleurrijke schildering van 75 jaar ministerie van onderwijs, dat bovendien gedurende lange tijd de zorg voor de kunsten en de media koesterde. Als men het met talrijke foto's verlichte boek niet in één adem uitleest, is dat uitsluitend te wijten aan de omvang, geenszins aan de stijl of de dorheid van de presentatie. Vermakelijk is de terloopse mededeling dat minister Cals een feest voor zijn ambtenaren aanrichtte, toen de begroting van het departement die van defensie voorbijstreefde. Er valt evenwel ook wel wat aan te merken op het boek. Het is in eerste instantie een geschiedenis van het onderwijs en van de onderwijspolitiek geworden. De context van de maatschappelijke ontwikkelingen, die de auteurs expliciet hebben willen aanbrengen, heeft veel aandacht opgeëist. Het ministerie zelf komt weliswaar aan bod in de vorm van talloze 'organogrammen', begrotingen en biografische profielen van ministers, staatssecretarissen en secretarissen-generaal, maar het komt niet werkelijk tot leven. Wat ontbreekt, is een scherpere focus op het ambtenarenapparaat als geheel (van typekamer tot kabinet), op de bureaucratische cultuur en op de ambtelijke routine van dit ministerie. Dit bezwaar is geen pleidooi voor een ouderwets gedenkboek maar komt voort uit de overtuiging dat de Nederlandse bestuursgeschiedenis methode(n) mist — een gebrek waaronder ook dit boek lijdt. Er zijn inmiddels in Nederland verschillende geschiedenissen van departementen en andere rijksdiensten verschenen, zonder dat men er enige lijn in kan ontdekken. Hadden de schrijvers meer aansluiting gezocht bij de internationale bestuurshistorische literatuur, dan was er vast meer aandacht voor de verschillende facetten van de 'bestuurswerkelijkheid' geweest. *75 jaar OK&W* is een uitstekende op zichzelf staande studie, die in veel opzichten boven andere departementsgeschiedenissen uitsteekt maar — naar het oordeel van ondergetekende — enigszins tekortschiet in haar aandacht voor het bureaucratische functioneren van het ministerie.

N. Randerad

A. P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst? De opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1950* (Dissertatie Nijmegen 1994, N.W. Posthumus reeks III; Hilversum: Verloren, 1994, 351 blz., ISBN 90 6550 398 6).

De aandacht voor immigratie naar Nederland tijdens het Interbellum is tot nu toe sterk gericht geweest op de joodse en politieke vluchtelingen in de jaren dertig. Over de zeker niet onbelangrijke arbeidsmigratie is veel minder bekend. Dat geldt met name voor de groep van buitenlandse arbeiders in de Limburgse mijnen, die voornamelijk vanuit Polen, Slovenië en Italië het tekort in deze sector opvulden. We moeten het doen met de interessante, maar beperkte studie over de assimilatie van deze groep door Brassé en Van Schelven uit 1980 en meer verspreide gegevens uit de dissertatie van Kreukels (*Mijnarbeid*, 1986).

Het proefschrift van Versteegh voorziet dan ook in een behoefte. Hoewel zij zich beperkt tot de Polen in de jaren twintig, heeft zij in tegenstelling tot de genoemde studies de Nederlandse casus vergeleken met de positie van Polen in Duitsland en België. Haar centrale vraag is welk verband er bestaat tussen de 'territoriale afkomst' van deze Polen en hun plaats binnen het bedrijf en de maatschappij. Of anders gezegd, in hoeverre werden Polen achtergesteld en gediscrimi-